

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE TUTE - LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

"Ke tanaki 'a e pa'anga hu mai 'i ha founga lelei
pea maau ma'a e Pule'anga 'o Tonga, ke
fakapa'anga 'a e ngaahi ngaeue ma'a e kakai 'oe
fonua. 'Oku toe faka-fatongia'aki 'a e Potungaue
hono fakapapau'i 'oku malu pea hao 'a e
kau'afonuaa 'uma'aa hono teke mo faka'ai'ai 'oe
fefakatau'aki."

*"Pa'anga mei he
Komiuniti ma'a e
Komiuniti"*

TEPILE FAKAHOKOHOKO

TALAMU'AKI

- 1. TALATEU**
- 2. FA'UNGA 'O E POTUNGAUE**
- 3. KAU NGAUE 'I HE POTUNGAUE**
- 4. NGAACHI NGAUE KE FAKAHOKO 'O FAKATATAU KI HE
FAKAHOKO FATONGIA 'A E POTUNGAUE**
- 5. PALANI FAKAPA'ANGA 'O FAKAHOA KI HE FUA FATONGIA 'A E
POTUNGAUE**
- 6. NGAACHI POLE FEHANGAHANGAI MOE FUA FATONGIA 'A E
POTUNGAUE 'UMA'AA 'A E NGAACHI ME'A 'E ALA UESIA 'A E
NGAUE**
- 7. FAKAMA'OPO'OPO**

TALAMU'AKI

Mei he 'Eiki Minisita 'oe Potungaue Tanaki Pa'anga Hu Mai moe Tute

'Oku ou fiefia ke fakahoko atu 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Tanaki Pa'anga Huu mai moe Tute ki he ta'u fakapa'anga 2015/2016.

Ko e ta'u koeni na'e lahi hono ngaahi pole moe ngaahi fatongia mafatukituki na'e fakahoko lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga. Neongo na'e lahi 'a e ngaahi pole na'e fehangahangai moe Potungaue lolotonga 'a e fononga'anga, ka na'e kei tu'ukaivi pe 'a e Potungaue ke fakakakato hono tefito'i fatongia ma'a e pule'anga Tonga, 'a ia ko hono tanaki 'a e pa'anga hu mai 'i ha founga 'oku lelei 'aupito pea maaau, 'uma'aa hono tokangaekina 'a e tauhi ke hao mo malu 'a e kau'afonua 'uma'aa hono teke mo fakafaingofua'i 'a e gefefakatau'aki.

'I he ngae mateaki pea uouongataha, na'e malava 'a e Potungaue 'o tanaki 'a e pa'anga 'e \$176 miliona, 'a ia na'e hulu ia 'I he lahi 'oe pa'anga na'e taketi 'e tanaki lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 'a ia na'e 'uluaki fakafuofua ki he pa'anga 'e \$162 miliona. Koia ai na'e lekooti 'e he Potungaue 'a e hulu pa'anga 'e \$14 miliona 'i he'ene tanaki pa'anga hu mai ki he ta'u fakapa'anga 2015/2016.

Na'e malava ke maa'usia 'a e taketi koeni pea hulu 'a e pa'anga na'e tanaki makatu'unga 'i he ngaahi lavame'a 'a e kau ngae 'i he Potungaue, ke fakakakato honau ngaahi tefito'i fatongia takitaha 'o fakafou pe 'i he'enu fai tonunga honau fatongia. 'Oku toe tokoni eni ki hono maa'usia 'a e Taumu'a fakafonua 'e ala uesia pe koe National Impact 'a ia 'oku fakamalumalu 'i he Palani Ngaue fakafonua 'a Tonga ki he fakalakalaka pe koe TSDF 2015/2025. 'Oku 'iloa 'a e taumu'a fakafonua koeni **"Ki ha Tonga 'oku toe fakalakalaka ange, poupou ki ha tu'unga 'oe mo'ui 'oku ma'olunga ange ma'a e Tonga kotoa"**

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

2015/2016

Na'e malava 'a e Potungaue 'o a'usia ha ngaahi makamaile kehekehe 'oku polepole ai 'a e Potungaue. Koe ni'ihi 'oe ngaahi lavame'a koeni 'oku ha atu ia 'i he ngaahi peesi 'amuiange 'i he fakamatala fekau'aki moe ngaahi ngaue ke fakahoko 'e he Potungaue 'o fakahoa ki he ngaahi ngaue na'e fakahoko. Kaekehe koe taha 'oe ngaahi lavame'a na'e fiefia 'a e Potungaue 'i hono maa'usia, koe kamata'i 'a e Polokalama faka-komipiuta 'oku 'iloa koe Revenue Management System Upgrade pe 'oku 'iloa fakanounou pe koe (RMS) 'a ia 'oku faka'ata ai 'a e ngaahi sevesi 'I he 'initaneti ke fakahoko ai pe mo hono totongi ai 'a e ngaahi tukuhau mei he kau kasitomaa 'a e Potungaue. Ko e tefito'I taumu'a hono fatu 'a e polokalama fakakomipiuta koeni ke lalaka kimu'a 'a e fengau'e'aki 'a e Potungaue mo 'ene kau kasitoma pe koe kakai totongi tukuhau, pea 'I he taimi tatau ke fakafaingofua'i 'a e founiga ki hono totongi 'oe tukuhau 'a e kakai.

Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2015/2016, na'e malava ke fakahoko 'a e fakataukei makehe 'oe kau ngaue 'i he Va'a 'oe Tute pe koe Kasitomu 'i he mala'evakapuna Lupepau'u 'i he Lolo 'a Halaevalu 'i Vava'u, koe'uh i ko hono ngaue'aki 'a e minisi XRAY pe koe scanner 'I he mala'evakapuna. Na'e kamata 'a e ngaue koeni talu mei he kamata 'a e fepuna'aki hangatonu mei he mala'e vakapuna fakavaha'apule'anga 'a Fisi 'I Nadi, ki Vava'u. Na'e fakataumu'a pe 'a e ngaue koeni ke toe maluange 'a e kau'afonua 'a Tonga ni 'i he taimi kotoa. Lolotonga ia 'oku fai 'a e palani 'a e Potungaue ke langa ha 'Ofisi fo'ou ma'a e Va'a 'o e Kasitomu 'I he Uafu Kuini Salote pe. Koe palani 'I he lolotonga ni 'oku kau ai 'a e faka'amu 'a e Potungaue ke fakatau mai 'a e founiga ngaue fakamanilahi na'e fatu 'e he Kautaha 'a e ngaahi pule'anga fakatahataha pe koe UN 'a ia 'oku 'iloa koe Sisitemi ki he ngaahi fakamatala 'a e Kasitomu pe koe ASYCUDA. Koe polokalama ngaue fakakomipiuta eni 'oku fakataumu'a ke tokangaekina lelei pea maau 'a e ngaahi fakamatala 'a e Va'a Kasitomu.

Koe vakai ki he kaha'u, 'oku 'iai 'a e faka'amu 'a e Potungaue Tanaki Pa'anga hu mai moe Tute ke muimui 'i he fokotu'utu'u 'a Fisi 'a ia kuo nau ngaue'aki 'a e fa'ahinga sistemi 'oku 'iloa koe Kaati Koula (Gold Card) pea 'oku fakamahu'inga'i ai 'a e ngaahi kautaha 'oku talangofua mo faipau ma'upe ki he tu'utu'uni ke totongi 'a e tukuhau 'I he taimi totonu. 'Oku tui 'a e Potungaue 'o ka faifaiange pea fokotu'u ha fa'ahinga polokalama ngaue pehe 'i Tonga ni, 'e tokoni ia ke faka'ai'ai 'a e kau totongi tukuhau ke nau talangofua ma'upe 'o totongi 'a e tukuhau 'I he taimi totonu. 'E fakatokanga'i leva 'e he Potungaue 'a e ni'ihi totongi tukuhau koeni pea 'e 'iai 'enau ngaahi lelei moe monu'ia 'e malava ke nau 'inasi ai 'o kapau te nau ma'u 'a e ngaahi makatu'unga ki he Kaati Koula pe koe (Gold Card)

Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2015/2016, na'e fa'ufa'u ai 'a e palani ngaue ke fakahoko ha fakalelei 'i loto 'I he Potungaue 'o kau kiai hono toe fokotu'utu'u fo'ou 'a e ngaahi Va'a lalahi 'oe Potungaue, pea koe faka'amu 'e maau aipe ki he ta'u fakapa'anga hook 2016/2017. Koe fakalelei faka-loto'i Potungaue koeni 'oku fakataumu'a pe ki hono teke mo langa hake 'a e kau ngaue.

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016

TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

'Oku mahino pe koe ngaahi lavame'a kotoa pe 'a e Potungaue lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga, na'e 'ikai mei malava ke maa'usia ka na'e ta'e'oua 'a e fie tokoni, fengaue'aki moe ngae mateaki 'a e ngaahi hoa ngae 'a e Potungaue 'i he fakalakalakaa, kupu fekau'aki 'uma'aa 'a e kau kasitoma kotoa pe 'a e Potungaue 'a ia koe kakai Tonga 'oku nau totongi tukuhau ki he Pule'anga.

Ko e faka'osi pe koe fakamalo loto hounga'ia ki he CEO - Kulufeinga 'Anisi Bloomfield, 'uma'aa hono kau tokoni moe toenga 'oe kau ngae kotoa 'a e Potungaue Tanaki Pa'anga Hu Mai moe Tute, koe'ahi ko ho'omou ngaahi to'o fatongia poto kotoa pe kuo tokoni ia ke maa'usia 'a e ola lelei koeni 'I he fua fatongia lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2015/2016.

Malo 'Aupito.

Faka'apa'apa Atu,

.....

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisita 'oe Potungaue Tanaki Pa'anga Hu Mai moe Tute

Visone

“Koe ngaeu ouuongataha ki ha Tonga ‘oku malu mo tu’umalie”

Misiona

Ke tokoni ki he ‘ekonomika ‘o Tonga pea tauhi ke malu mo hao ‘a e kau’afonua ‘o fakafou eni ‘I he tanaki pa’anga hu mai ‘oku lelei pea maau, malu’i ‘a e kau’afonua pea faka-faingofua’i ‘a efefakatau’aki fakalao.

Makatu’unga ngaeu/Tefito’i Fatongia

Takilelei
Taliui kakato ki he kakai
Falala’anga
Ho’ata kitu’a ‘a e fua fatongia
Faitotonu
Faka’apa’apa
Tukupa ke ngaeu ‘osikiavelenga
Taliangi

1. TALATEU

Lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2015/2016, na'e hokohoko aipe 'a e tokoni 'a e Potungaue Tanaki Pa'anga Hu Mai moe Tute ki hono maa'usia 'a e ngaahi taumu'a ngae 'e nima 'a e Potungaue. Koe ngaahi taumu'a ngae koeni 'oku kau kiai 'a e

- Fakalakalaka 'a e fa'unga pule faka'ekonomika pea ke loloto 'a e fengaue'aki moe ngaahi maketi fakapa'anga
- Vaofi 'a e va fengaue'aki 'a e pule'anga moe ngaahi pisinisi taautaha 'o fakataumu'a ki ha tupu faka'ekonomika
- Fakamalohia ha 'atakai 'oku longomo'ui ma'a e ngaahi pisinisi
- Toe leleiange 'a efefakatau'aki moe ngaahi fonua muli, ma'u ngae, 'uma'aa 'a e 'inivesi 'a e ngaahi fonua muli 'i Tonga ni
- Fakalakalaka 'a e fengaue'aki fakapolitikale moe ngaahi ngae 'a e Va'a fakakautau moe toenga 'oe ngaahi fonua 'i he Pasifiki 'uma'aa 'a e toenga 'oe ngaahi fonua 'i mamani

Koe ngaahi taumu'a koeni 'oku felave'i moe fua fatongia 'a e Potungaue, 'oku ma'u kotoa ia 'i he Palani ngae ta'u 'e 10 'a e pule'anga ki he fakalakalaka pe koia 'oku 'iloa koe TSDF 2015/2025.

'Oku tui 'a e Potungaue, 'e malava ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a koeni, 'o kapau 'e faipau aipe 'a e Potungaue Tanaki Pa'anga Hu Mai moe Tute ki he'ene tefito'i fatongia 'o kau kiai 'a e tanaki 'a e pa'anga hu mai 'i he founa 'oku lelei pea maa'ua ma'a e pule'anga 'o Tonga, koe'uh koe pa'anga ia 'oku fakapa'anga ai 'a e ngaahi ngae pe koe sevesi ma'a e kakai 'oe fonua. 'Oku toe faka-fatongia'aki 'a e Potungaue 'a e tauhi mo tokangaekina ke hao mo malu 'a e kau'afonua, 'uma'aa hono teke mo faka'ai'ai 'a efefakatau'aki 'oku fakalao.

Ko e poupou ki he ngaahi fua fatongia 'a e Potungaue, 'oku 'iai 'a e ngaahi fatongia fakalao 'oku tokoni ki hono tauhi 'a e molumalu moe tu'unga fakalala'anga 'oe ngaahi lao 'oku tokanga'i 'e he Potungaue 'o kau kiai 'a e ma'u kakato 'a e falala 'a e kakai 'i he ngaahi fakamatala 'oku tauhi 'i he Potungaue. 'Oku kehekehe pe 'a e ngaahi lao 'oku ne takiekina 'a hono fakalele 'a e ngaahi ngae 'a e Potungaue, tatau pe 'i he Va'a ki he Tanaki Pa'anga Hu Mai moe Va'a 'oe Tute pe koe Kasitomu.

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016

TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

Ngaahi Lao moe Tu'utu'uni 'oku tokanga'i 'i he Va'a 'o e Tanaki Pa'anga Hu Mai:

- Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga Hu Mai 2000
- Lao ki hono pule'i 'a e ngaahi ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2002
- Ngaahi tu'utu'uni ki hono pule'i 'a e ngaahi ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2003
- Lao ki he Tukuhau Ngaue'aki 2003
- Ngaahi tu'utu'uni ki he Tukuhau ngaue'aki 2005
- Lao ki hono pule'i 'o e Tute mo e Tute 'Ekisia 2007
- Ngaahi Tu'utu'uni ki he ngaahi Tute moe Tute 'Ekisia 2008
- Lao ki he Tute 2007
- Ngaahi Tu'utu'uni ki he Tute 2008
- Lao ki he Tukuhau 'Ekisia 2007
- Ngaahi Tu'utu'uni ki he Tukuhau 'Ekisia 2008
- Lao ki he Tukuhau Pa'anga Hu Mai 2007
- Ngaahi Tu'utu'uni ki he Tukuhau Pa'anga Hu Mai 2008

Ngaahi Lao moe Tu'utu'uni 'oku tokanga'i 'i he malumalu 'oe Va'a Tute:

- Lao ki hono pule'i 'o e Tute 2007
- Ngaahi tu'utu'uni ki hono pule'i 'o e Tute 2008
- Fokotu'utu'u Telifi/ Fika Kasitomu (Fakafehoanaki Silisi 2012)
- Lao ki hono pule'i 'a e 'Ekisia 2007
- Ngaahi tu'utu'uni ki he Tukuhau 'Ekisia
- Fokotu'utu'u ki he Tukuhau 'Ekisia moe Telifi
- Lao Kasitomu moe 'Ekisia mo hono ngaahi tu'utu'uni 2007

'Oku 'i ai pe mo e ngaahi lao kehe 'oku feinga 'a e Va'a 'oe Tute ke fusia'u 'a e ngaahi lao koeni 'i he'ene fua fatongia.

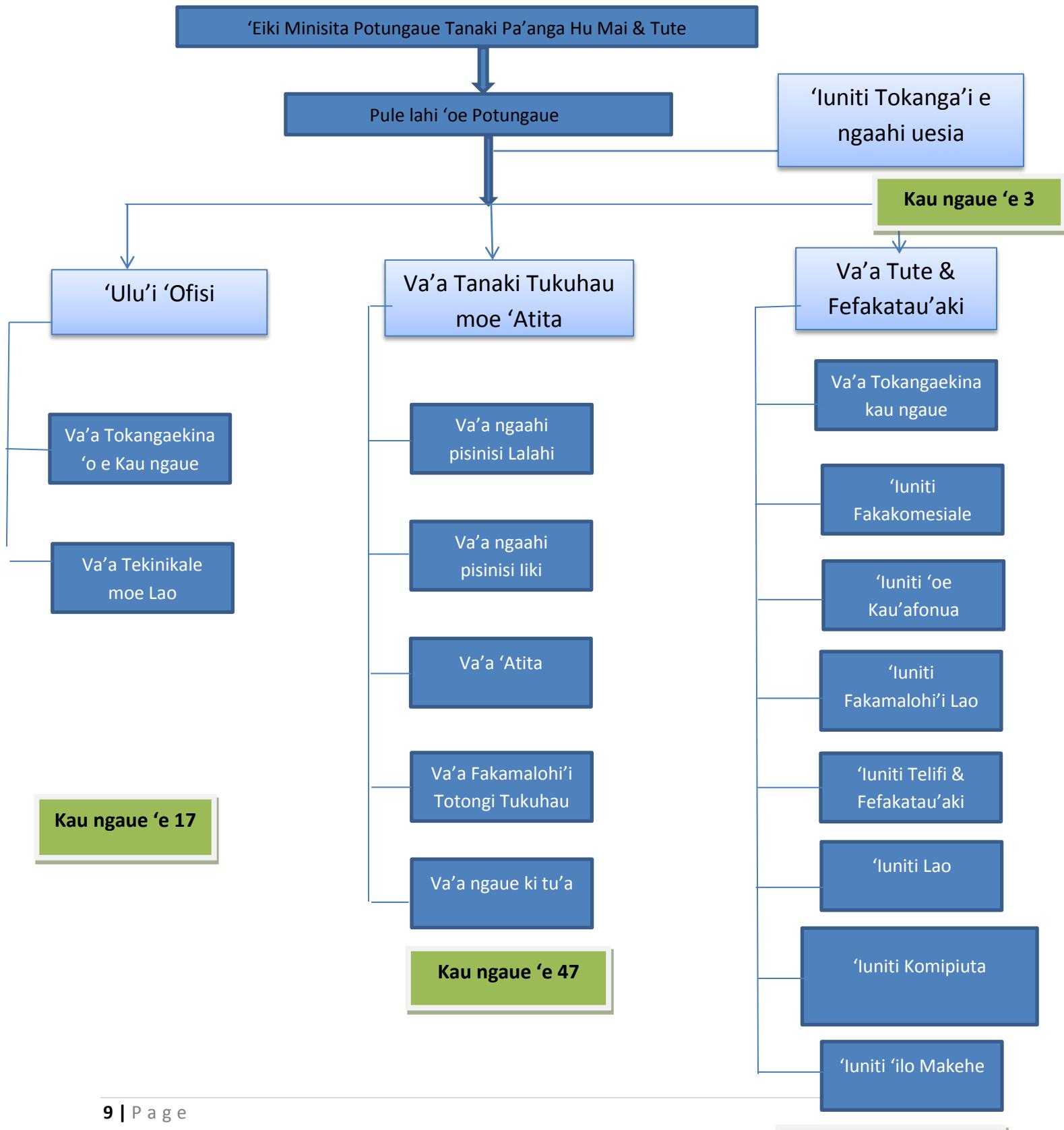
- Lao ki hono Malu'i 'oe Konisuma 2009
- Lao Me'atokoni 2014
- Lao ki hono Pule'i 'o e ngaahi faito'o ta'efakalao
- Lao ki he kakai hu mai
- Lao ki hono fe'ave'aki fakapulipuli 'o e pa'anga kaka mo e pa'anga hiamatea
- Ngaahi tu'utu'uni 'oku ne pule'i 'a e Ahi 2016
- Lao ki he ngaahi koloa faito'o 2001
- Lao pule'i 'o e Tapaka 2000

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

1.3 Kau ngaue 'a e Potungaue Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute

Ngaahi Lakanga	'I he Lakanga Siulai: 'aho 1, 2015	'I he Lakanga Sune: 'aho 30, 2016
Pule Lahi	1	1
Kau Tokoni Pule Lahi	5	3
Kau Tokoni Pule Ma'olunga ki he kau Tokoni Pule Lahi	2	4
Kau Tokoni Pule ki he kau pule Ma'olunga	3	3
Kau 'Ofisa Tukuhau Pule	7	9
Kau Tokoni 'Ofisa Tukuhau Pule	1	1
Kau 'Ofisa Tukuhau Ma'olunga	14	12
Kau 'Ofisa Tukuhau – Ma'u Mata'itohi	15	19
Kau 'Ofisa Tukuhau	17	26
Kau 'Ofisa Tukuhau Grade 1	13	27
Kau 'Ofisa Tukuhau Grade 2	6	13
Kau 'Ofisa Tukuhau Grade 3	4	17
Supavaisa Fefononga'aki	0	1
Kau Faka'uli	4	5
Kau ngaue lau 'aho	19	21
Kau Fale'i	2	0
Ngaue'ofa	0	3
Fakakatoa	113	165

2. FA'UNGA 'O E POTUNGAUE

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | **2015/2016**
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

3. KAU NGAUE 'A E POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI & TUTE

3.1 TOKOLAH 'OE KAU NGAUE 'I HE NGAahi VA'A TAKITAHa

NGAAHI VA'A	TOKOLAH 'OE KAU NGAUE 2015/2016
'ULU'I 'OFISI	
1. Va'a Tokangaekina 'a e kau Ngaue (CSD) 2. Va'a Tekinikale (Ngaahi ngaue Tukuhau moe Tu'utu'uni Ngaue)	15 2 (17)
VA'A KI HE TANAKI PA'ANGA TUKUHAU moe 'ATITA	
1. Va'a Ngaahi Pisinisi Lalahi 2. Va'a Ngaahi Pisinisi Iiki 3. Va'a Fokotu'utu'u Tu'utu'uni moe 'Atita 4. Va'a Fakamalohia 'a e totongi tukuhau 5. Va'a Ngaue kitu'a	13 13 14 5 2 (47)
VA'A TOKANGAEKINA 'A E NGAAHI POLE 'E MALAVA KE UESIA 'A E POTUNGAUE (Risk)	3
VA'A TUTE & FEFAKATAU'AKI	
1. Va'a Tokangekina 'a e Kau Ngaue 2. 'Iuniti Faka-komesiale 3. 'Iuniti Tokangaekina 'oe Kau'afonua 4. 'Iuniti Fakamalohia 'a e Lao moe Tu'utu'uni 5. 'Iuniti Telifi moe Fefakatau'aki 6. 'Iuniti ngaahi ngaue faka-Lao 7. 'Iuniti Tokangaekina 'a e Komipiuta 8. 'Iuniti ki he 'Ilo Makehe moe Fakatotolo	13 29 19 2 4 1 2 2 (72)
FAKALUKUFUA	139

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

**3.2 KAU NGAUE NA'E FAKAHU MAI KI HE POTUNGAUE LOLOTONGA 'A E TA'U
FAKAPA'ANGA 2015/2016**

FAKAHU MAI Siulai - Tisema 2015	FAKAHU MAI Sanuali - Sune 2016
Mrs Taufa Lolomana'ia	Ms Makeleta Vaitaki
Mr Lisala Fifita	Ms Kulaea Lavaki
Ms Eden Moala	Ms Mele'ana Fifita
Mr Maikolo Lolesio	Mrs Stella Tonga
Mrs 'Unaloto Langi	Ms Sela 'Ahio
Ms Motei Tapa	Ms Lavinia Lavemaau
Mr Siosiua Tu'ineau	Ms Meliame Kalapa
Ms Salome Fetuani	Ms 'Asinate Tu'ipulotu
Ms Vaima'a Iketau	Ms Shabunam Katoa
Mr Sioeli Tu'ivai	Mr Latu Tu'akihekolo Fifita
Ms Ane Fangalahi	Ms Sualupe Mala'efo'ou
Mr Uikelotu Kasimea	Mr Sunia Pale Folau
Mr Luke Manumu'a	Ms Katinia Lilo
Ms Lavinia Niupalau	Ms 'Apikale Vete
Ms Lisa Ann Filikitonga	Ms Losaline Mahe
	Mr 'Alifeleti Lynch
	Mr Pulusili Taufa

3.3 KAU NGAUE NA'A NAU MAVAHE ATU MEI HIE POTUNGAUE

MAVAHE ATU Siulai – Tisema 2015	MAVAHE ATU Sanuali – Sune 2016
Mrs Seluvaia Pouono	Mrs Misipa Liutolo
Mrs Talafaiva Lotolua	Mrs Lepaola Vaea
Ms 'Akosita Tupou	

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

4. Ngaahi Ngaue ke fakahoko, 'o fakatatau ki he ngaahi ngaue na'e malava 'o fakahoko 'e he Potungaue

NGAAHI NGAUE KE FAKAHOKO (Outputs)	KAVEINGA NGAUE (Objectives)	OLA 'OE NGAUE (Achievements)	SIO KI HE KAHA'U (Way Forward)
Ke fakahu mai 'a e kau ngaue totonu mo taau ki he ngaahi lakanga kehekehe 'i he Potungaue, 'i ha founга 'oku maau pea 'i he taimi totonu.	Ke lalaka kimu'a 'a e founга 'oku takiekina mo fakataukei'i 'a e kau ngaue 'I he Potungaue koe'uhи ke toe lahi 'enau 'ilo moe taukei ngaue.	Malava ke fakahu mai 'a e kau kanititeiti fe'unga mo taau pea 'oku nau taukei fe'unga ki he ngaahi lakanga 'ata 'i he Potungaue.	Ke fakahu mai ha ngaue 'oku taau moe ngaahi lakanga ma'olunga 'i he Potungaue. Toe fiema'u pe ha kau ngaue 'oku taukei fe'unga ki he ngaahi lakanga 'i he Va'a Teknikale 'a e Potungaue.
Ke fatu 'i he taimi totonu 'a e Palani Ngaue Fakalukufua ma'a e Potungaue, Tanaki 'a e ngaahi fakamatala fakapa'angа pea fa'u 'a e lipooti 'a e Va'a tokangaekina 'a e komipiuta pe koe IT.	Fatu ha palani ngaue 'oku fakataumu'a ki he fakalakalaka kotoa 'a e Potungaue moe kau ngaue, pea ke fakakau ai ha ngaahi fokotu'u ki he langa fakalakalaka 'a e Potungaue 'o fakafou eni 'I he Palani ngaue, ke lelei pea maau 'a hono tokangaekina 'a e pa'angа 'a e Potungaue 'uma'a 'a e maau hono fakahoko 'a e fatongia 'a e Va'a IT.	Malava 'a e ni'ihи 'o e kau ngaue tokolahi 'o ma'u faingamalie 'i he ngaahi polokalam a ako mo fakataukei 'I he ngaahi fonua muli. Na'e fa'u pe 'a e Palani Ngaue fakata'u 3 'a e Potungaue 'I he taimi totonu, fa'u 'a e Palani 'oku ne tokangaekina 'a e ngaahi ngaue fakata'u 'a e Potungaue pe koe AMP 'I he taimi totonu, 'uma'aa hono fakahu ki he Falealea 'o Tonga 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue ki he ta'u fakapa'angа.	Mahu'inga ke foaki ha ngaahi faingamalie ako 'i muli ma'a e kau ngaue. Ke toe vaofiangе 'a e Va fengae'aki 'a e ngaahi Va'a kotoa koe'uhи ke tanaki mai 'a e ngaahi fakamatala ke fatu'aki 'a e Palani ngaue 'a e Potungaue, 'uma'aa 'a e Palani AMP moe Lipooti Fakata'u.

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

<p>Ke fakalakalaka 'a e tu'unga falala'anga 'a e kau totongi tukuhau 'i he fua fatongia 'a e Potungaue, pea ke malava 'o fakahoko ha fale'i totonu koe'ahi ke falala aipe 'a e kau totongi tukuhau ki he Potungaue</p> <p>Ke fakalakalaka aipe 'a e founiga tanaki pa'anga tukuhau mei he kakai.</p>	<p>Mahu'inga ke langa'i hake 'a e tu'unga falala moe lotolahi 'a e kakai tautefito ki he kau totongi tukuhau (taxpayer) 'i he fua fatongia 'a e Potungaue tautefito ki he taimi 'oku tanaki 'a e tukuhau mei he pisinisi pe koe kau ngaue.</p>	<p>Ke vaofi ange 'a e va fengae'aki 'a e kau totongi tukuhau moe Potungaue makatu'unga mei he lahi 'a e ngaahi polokalama ako 'oku fakalele 'e he Potungaue pea 'e malava ke faka'ai'ai hen'i 'a e kau totongi tukuhau ke nau lesisita ke ma'u 'enau fika TIN.</p>	<p>Ke lalaka kimu'a 'a e fua fatongia tautefito 'i hono faka'ilo ki he kakai 'o e fonua 'a e ngaahi tefito'i fatongia 'a e pule'anga, fakafou eni 'i ha ngaahi tu'uaki 'i he mitia hange koe Televisone, Letio, tu'uaki brochures moe ngaahi founiga kehe pe 'o e tu'uaki.</p>
		<p>Na'e malava 'a e Potungaue 'o tanaki 'a e pa'anga hu mai 'i he Ta'u Fakapa'anga pea toe tanaki 'a e pa'anga 'e \$15 miliona 'a ia koe hulu ia mei he taketi.</p>	<p>Toutou fai pe hono vakai'i 'a e ngaahi Lao 'oku fakapatonu ki he ngaahi ngaue tanaki pa'anga hu mai, 'uma'a 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue, koe'ahi ke 'ilo'i 'a e fale'i totonu ke fakahoko pea moe ngaue'i 'a e taketi e Potungaue.</p>
<p>Fakalakalaka 'a e talangofua 'a e kau totongi tukuhau ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue, toe lahiange 'a e lesisita ki he tukuhau ngaue'aki, pea fakasi'isi'i 'a e ngaue kaka ki he tukuhau</p>	<p>Faka'au ke leleiange pea maau 'a e founiga tanaki pa'anga hu mai, 'o fakahou 'i hono fakamalohia 'a e ngaahi tu'utu'uni kae talangofua 'a e kau totongi tukuhau, ki he ngaahi lao 'oku ne tokangaekina 'a e Tute moe tanaki pa'anga hu mai.</p>	<p>Malava 'a e Potungaue 'o tanaki 'a e pa'anga hu mai na'e taketi kiai koe pa'anga 'e \$162 miliona, ka na'e malava 'o tanaki 'a e pa'anga fakakatoa \$176 miliona 'a ia na'e hulu'aki 'a e pa'anga 'e \$14 miliona.</p>	<p>'Oku faka'amu 'a e Potungaue ke tanaki ha pa'anga hu mai fakakatoa 'e \$180 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2016/2017</p>

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

<p>Fakahoko 'a e ngaahi polokalama ako kehekehe ke faka'ilo ki he kakai 'a e ngaahi founa ngaue fakapolofesinale 'a e Potungaue 'i he taimi 'oku 'iai ha ngaahi fehu'i mei tu'a ki he ngaue 'oku fakahoko</p>	<p>Mahu'inga ke fakalakalaka 'a e founa ngaue ki hono faka'ilo ki he kakai 'oe fonua 'a e ngaahi ngaue 'a e Potungaue.</p>	<p>Faka'au ke tokolahi ange 'a e kakai 'oku nau lesisita 'enau fika TIN lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga.</p>	<p>Ke fokotu'u ha ngaahi founa ngaue ke fakataukei'i 'a e kakai ka 'oku fakataumu'a ke ma'u kotoa 'a e tokanga 'a e kakai fakalukufua, hange ko hono ngaue'aki ha taimi 'I he Letio ke fakahoko ha Felafoaki, koe founa lelei taha ke fakakau ai mo 'omai 'a e le'o 'oe kakai ke ongona 'i he ngalu'ea.</p>
<p>Fakahoko lelei 'a e ngaahi ngaue pe koe sevesi ma'a e kau totongi tukuhau (taxpayers)</p>	<p>Tu'u mateuteu ma'upe 'i he taimi hono kotoa ke tali ha ngaahi fehu'i mei tu'a pe koe kau kasitoma 'i mu'a fekau'aki pe mo ha fa'ahinga ngaue 'oku fakalele 'i he Potungaue.</p>	<p>Mahu'inga ke teuteu'i 'a e 'elia talitali kakai 'i mu'a 'i he 'ofisi, koe'uhu koe founa pe 'oku fakataukei'i ai 'a e kau kasitoma 'i he taimi 'oku nau talitali ai 'I he kanita (Fokotu'u ha televisone, fokotu'u ha banner tu'uaki, koe puha ke tanaki ai 'a e fehu'i pe koe lau 'a e kakai (feedback)</p>	<p>Mahu'inga ke fa'u ha ngaahi tu'uaki ke ta 'i he Televisone moe Letio, 'uma'a hono fakalele ha ngaahi polokalama ke toe 'ilo lahi ange 'a e kakai ki he ngaahi founa 'oku tanaki ai 'a e tukuhau koe'uhu ke nau hao mo malu mei he ngaahi ngaue kakaa'aki 'a e tukuhau.</p>

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | **2015/2016**
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

<p>Ke tokanga'i kotoa 'a e ngaahi lao 'oku fekau'aki mo e tanaki pa'anga hu mai 'i he founiga totonu ke ngaue'aki ai, pea moe taimi totonu, koe'uhu ke tanaki 'a e pa'anga hu mai ki he lahi taha ma'a e pule'anga 'o Tonga.</p> <p>Fakahoko 'a e fale'i fakalao ki he 'Eiki Minisita moe Pule lahi 'oe Potungaue fekau'aki moe founiga ke tali'aki 'a e ngaahi fehu'i ki ha kaveinga ngaue fakatekinikale pe fakalao 'oku 'ohake 'e he kau totongi tukuhau (taxpayers)</p> <p>Tokanga'i 'a e ngaahi hopo tangi, tu'utu'uni hopo, tu'utu'uni ngaue fakatekinikale mo e ngaahi fatongia 'oe Va'a Tute. Vakai'i 'a e ngaahi lao pea fakahoko 'a e fale'i fakalao moe fale'i ki he Va'a ngaue Tanaki Tukuhau</p>	<p>Fatu ha tu'utu'uni ngaue ki hono fakatonutonu 'a e ngaahi lao tautefito ki he Lao 'oe Tute.</p> <p>Fa'u 'a e ngaahi fakatonutonu fakalao 'oku fiema'u ke tokanga'i 'a e founiga fakataukei mo faka'ilo e ngaahi fatongia ki he kakai 'o e fonua.</p> <p>Fakahoko 'a e ngaahi fale'i faka lao faka-loto'i 'apingaue pe ki tu'a ki he ngaahi kupu fekau'aki tautefito ki he ni'ihhi 'oku fiema'u ke toe fakamahino 'a e ngaahi Lao ki he Tute.</p> <p>Vakai'i ma'upe 'a e tu'utu'uni ngaue 'a e Va'a Tute, koe'uhu ka e malava ke fakahoko 'a e ngaahi fiema'u moe makatu'unga ki he aleapau ki he fengae'aki vaofi 'a e ngaahi fonua 'I he Pasifiki koe'uhu ke vaofi 'a e vaa faka'ekonomika pe 'oku 'iloa koe PACER Plus.</p>	<p>1. Koe ngaahi Lao fakaangaanga na'e 'osi fatu lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Lao Fakaangaanga ki he Tute 2016</i> • <i>Lao fakaangaanga ki he Tute Telifi 2016</i> • <i>Ngaahi tu'utu'uni fakaangaanga ki he Tute 2016</i> • <i>Ngaahi tu'utu'uni fakaangaanga ki he Tute moe Telifi 2016</i> <p>2. Fakahu atu ki he Kapineti 'a e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ki he Lao 'a e Tute.</p> <p>3. Fa'u 'a e Pepa Fakamatala ke fakahu ki he Kapineti fekau'aki moe Tu'utu'uni ngaue 'a e Telifi 2016/2017</p> <p>4. Fakatonutonu 'a e Tu'utu'uni ki he Tute 2016 mo e fakatonutonu ki he Tute 'Ekisia 2016 'a ia na'e 'osi fakahu ke kasete'i, 'uma'a hono kamata ngaue ki he Tu'utu'uni ngaue ki he Telifi 2016/2017</p>	<p>Vakai'i ma'upe 'a e ngaahi lao ki he Tute koe'uhu ko hono toe fakatonutonu 'a e Konivesio Kyoto mo fakakakato 'a hono toe lau 'a e ngaahi lao ki he pa'anga hu mai moe tute.</p> <p>'E ngaue 'a e Va'a Tute ke ma'u mai 'a e fakamafai mei he Kapineti kae toki tepile'i 'a e ngaahi Lao fakaangaanga 'i he To'u Halealea 2016.</p> <p>Fiema'u ke fakakakato pe 'a e ngaahi ngaue ke tukuatu ha ngaahi fale'i fakalao 'i ha fa'ahinga taimi pe 'oku fiema'u ai.</p> <p>Malava ke fakaofonga'i lelei 'a e Potungaue 'i he ngaahi hopo 'i he Ta'u Fakapa'anga kotoa pe.</p>
---	--	---	--

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

	Fakalakalaka 'a e founга hono tokangaekina mo fusia'u 'a e lao ki hono tokangaekina 'a e ngaahi ngaue ki he pa'anga hu mai, 'o fakafou 'i hono fakahoko ha ngaahi fale'i 'oku tonu pea 'i he taimi pe 'oku fiema'u ai.	5. Teuteu'i 'a e Pepa Fakamatala ke fakahу ki he Kapineti ke fakatonutonu 'a e foomu tu'uta moe foomu mavahe 'a e kau pasese mei Tonga ni.	
Fa'u ha fa'ahinga me'angae faka-feitu'u 'e malava ke fakafetongi ai ha ngaahi fakamatala, a'usia mo hono faka'ai'ai 'a e fefakatau'aki. Teke ngaahi aleapau fefakatau'aki, Ngaahi fengae'aki fakavaha'apule'anga, fale'i ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue, Ako ngaue moe ngaahi kaveinga ki he fefakatau'aki. Tokanga'i ma'upe 'a e Me'angae pe koe sisitemi, kau 'i he ngaahi alelea ki he fefakatau'aki, fatu ha ngaahi lao koe'uhи ka e malava ke fokotu'u 'a e 'luniti ki he Fefakatau'aki.	'I ai ha fakalakalaka 'i he ngaahi founга 'oku fakamo'oni'i 'a e ngaahi aleapau fefakatau'aki 'a ia 'oku malava ke fakahoko ai 'a e founга fefakatau'aki 'oku fakalao 'i he taimi kotoa. Toe hiki'i hake founга ngaue 'a Tonga ke fatu 'a e ngaahi aleapau ke 'I he tu'unga ma'olunga 'o e fefakatau'aki, ngaahi tu'utu'uni ngaue moe ngaahi tu'utu'uni kehe. Ke faka'ai'ai 'a e founга fakalao mo fakapolofesinale 'oku ngaue'aki ki he ngaahi kaveinga Fefakatau'aki	Ola lelei hono fokotu'u 'a e 'luniti pe koe Va'a ngaue makehe ki he Fefakatau'aki 'a ia 'oku nau ngaue fakapatonu ki hono faka'ai'ai 'a e fefakatau'aki fakalao, fakahoko 'a e ngaahi polokalama aka moe fakataukei, 'uma'a 'a e ngaahi kaveinga pe 'oku fekau'aki moe fefakatau'aki. Fakafaingofua'i 'a e fefakatau'aki fakalao, 'o fakafou eni 'i hono tuku mai 'a e ngaahi aleapau fefakatau'aki hange koe Aleapau PACER Plus, 'uma'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue ki he aleapau takitaha.	'Oku malava ke tokoni ki hono faka-faingofua'i 'a e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga 'uma'a e ngaahi aleapau 'oku fatu ia 'o fakatatau pe ki he ngaahi kaveinga na'e fai 'a e felotoi kiai 'a e ngaahi fonua takitaha. 'I ai ha ngaahi faingamalie ke toe fakataukei'i 'a e kau ngaue moe kau kasitoma fekau'aki moe ngaahi kaveinga pe ki he fefakatau'aki.

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

<p>Leleiange pea maau 'a e ngaahi ngaue ke malu'i 'a e kau'afonua moe ngaahi sevesi 'oku fakahoko 'i ha founa 'oku toe maauange.</p>	<p>Fakalakalaka 'a e founa 'oku tokangaekina ke hao mo malu 'a e kau'afonua koe'uh koe tu'unga malu 'oe kakai fakalukufua.</p>	<p>Faka-hiki 'a e Va'a Fefolau'aki 'a e Potungaue ki muli ki he Va'a Tute moe Fefakatau'aki pea ke fakama'opo'opo 'a e kau ngaue ki he 'Iuniti fo'ou koeni.</p>	<p>Hokohoko lelei atu pe hono fakatauke'i mo langa hake 'a e kau ngaue 'i he tafa'aki ki he Kau'afonua tautefito ki he 'iuniti fo'ou 'oku tokanga'i 'a e ngaahi ngaue fefolau'aki.</p>
<p>Fakapapau'i 'oku malu pea hao ma'upe 'a e kau'afonua 'a Tonga 'i he taimi 'oku fehuu'aki ai 'a e kakai 'i he kau'afonua pe koe ngaahi koloa 'oku tu'uta mo fetuku atu 'i he kau'afonua. Lelei 'aupito ke ngaue'aki 'a e ngaahi founa 'oku siofi ai 'a e ngaahi kaveinga 'e ala ke uesia 'a e Potungaue 'uma'a 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki moe me'angae 'oku ngaue'aki 'i he kau'afonua.</p>	<p>Fa'u ha founa ngaue 'oku lelei pea maauange ke tokangaekina 'a e malu 'a e kau'afonua 'i he taimi 'oku fehu'aki 'a e ngaahi koloa ta'e-fakalao, ngaahi koloa 'oku fakataputapui 'uma'a 'a e kau folau 'oku 'ikai ha hisitolia lelei ki he folau.</p>	<p>Fokotu'u 'a e Va'a ngaue fo'ou ki he fefolau'aki 'i he Mala'e Vakapuna 'i Vava'u koe'uh ko e ngaahi vaka 'oku tu'uta fakahangatonu ki Vava'u.</p> <p>'Oku fakalakalaka pe kimu'a 'a e ngaahi founa 'oku fakamalohia 'a e kau totongi tukuhau ke nau talangofua ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue 'uma'a 'a e tu'utu'uni ngaue 'a e Tute.</p>	<p>'Iai 'a e fakalaka kimu'a 'i he founa ngaue ke malu'i 'a e kau'afonua 'o fakafou 'i hono fakafaingofua'i 'a e fefakatau'aki fakalao, koe fehu'aki 'a e kakai 'i he kau'afonua, 'uma'a hono fetuku holo 'a e koloa 'i he vaha'a 'oe kau'afonua 'a Tonga ni.</p>

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

<p>Teuteu ki hono fokotu'u 'a e 'Iuniti 'oku faka'ai'ai 'a e talangofua mo fusia'u 'oe Lao koe'uhu koe Palani ngaue fakalakalaka moe 'Atita</p>	<p>Ke fa'u pea ke toe fakalakalakaange 'a e founiga ngaue 'oku teke mo faka'ai'ai 'a e taliangi pea talangofua kakato 'a e kakai ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a e Va'a Tute.</p>	<p>Ke leleiange 'a e ngaahi ngaue 'oku totolu ke fakahoko 'e he kotoa 'a e kau ngaue 'uma'a hono tokangaekina 'a e 'Iuniti 'Atita.</p>	<p>Hokohoko pe hono fakalele ha ngaahi polokalama 'e langa hake 'a e 'ilo moe taukei ngaue 'a e kau ngaue 'o fakatatau ki he ngaahi tu'unga ma'olunga 'oe fua fatongia 'i tu'apule'anga.</p>
<p>Fa'u ha Palani ngaue 'Atita ki he ta'u fakapa'anga 2016/2017</p>	<p>Ke fa'u mo fakalakalaka ha fa'ahinga polokalama ngaue 'e teke ai 'a e talangofua mo fakamalohi'I 'a e ngaahi ngaue 'a e Va'a Tute 'uma'a 'a e founiga ngaue.</p>	<p>Tauhi pe 'a e tu'unga lelei 'oe fua fatongia 'a e 'Iuniti 'Atita pehe ki he fatongia ko hono fakamalohia 'a e ivi ngaue 'a e kau ngaue 'uma'a hono vahevahe 'a e ngaahi fakamatala 'i loto pe 'I he kau ngaue 'i he Va'a Tute.</p>	<p>Malava ke fokotu'u ha ngaahi me'a ngaue fakatotolo fekau'aki moe 'Atita ke tokoni ki he Palani 'a e 'Iuniti 'Atita.</p>
<p>Fokotu'u pea ngaue'aki 'a e me'angae na'e tisaini koe WCO mo hono ngaahi tu'utu'uni ngaue fakataumu'a pe ki he 'atita.</p>	<p>Leleiange hono tisaini pe fa'u 'a e ngaahi polokalama ngaue ke teke mo fakamalohia 'a e faipau ki he ngaahi founiga ngaue 'a e Va'a Tute.</p> <p>Ke fakalelei'i mo fakalakalaka 'a e founiga ngaue 'o makatu'unga 'I he ngaue faka-'atita.</p> <p>Ke fokotu'u ha fa'ahinga fevahewahe'aki fakamatala 'i loto 'i he Va'a Tute.</p>	<p>Fakalelei'i 'a e ngaahi me'angae 'oku taketi kiai 'a e kakai 'oku hu koloa mei muli, 'o ngaue'aki ki he taimi 'atita.</p> <p>Fakalakalaka 'a e ngaahi me'angae ki he fakatotolo koe'uhu ka e ma'u ha ola 'oku leleiange 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'a e 'Atita pea 'e tokoni ki hono teke 'a e kakai ke nau talangofua ki he ngaahi lao 'oku fusia'u 'e he Potungaue.</p>	

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016

TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

<p>'Iuniti ngaue fakakomipiuta pe koe IT moe 'Iuniti 'a e Tute 'oku tokangaekina 'a e polokalama fakakomipiuta koe CMS ke liliu pe ko ha 'Iuniti'e taha 'o 'iloa koe 'Iuniti ki he Fakamatala, Fetu'utaki moe Tekinolosia pe koe ICT.</p> <p>Fokotu'utu'u ke kamata ngaue'aki 'a e polokalama ngaue fakakomipiuta fo'ou 'a e ngaahi Va'a Tute 'a mamani 'iloa koe ASYCUDA, koe'uh i ke fetongi 'a e sisitemi pe koe polokalama faka-komipiuta lolotonga 'a e CMS.</p> <p>Leleiange 'a e fa'unga ngaue 'a e 'Iuniti IT, 'uma'a hono fokotu'u 'a e ngaahi polokalama faka-komipiuta ma'a e Va'a Tute, pea 'I he taimi tatau 'oku fakapapau'i 'oku falala'anga pe 'a e sistemi ICT.</p>	<p>Mahu'inga ke toe fakalelei'i 'a e polokalama faka-komipiuta lolotonga 'oku ngaue'aki 'e he Va'a Tute, kae malava ke 'alu 'a Tonga ni 'o ngaue'aki 'a e sistemi fakavaha'apule'anga leleitaha, ke tokangaekina ai 'a e ngaahi ngaue fekau'aki moe tanaki 'a e pa'anga mei he tute 'a e ngaahi koloa 'a e kakai 'oku hu mai mei muli.</p> <p>Koe sisitemi faka-komipiuta fo'ou taha 'a e ASYCUDA 'oku malava ke tala ai 'a e ngaahi kaveinga pe ko ha ni'ihi 'oku 'ikai ken au talangofua pe faipau ki he ngaahi tu'utu'uni pe koe Lao 'oku ne pule'i 'a e Tute.</p>	<p>Tali 'a e fokotu'u 'a e kau ngaue ki he 'Iuniti.</p> <p>Tali ke ngaue'aki 'e Tonga ni 'a e founiga ngaue pe koe sistemi faka-komipiuta koeni koe ASYCUDA ke tokangaekina ai 'a e ngaahi ngaue Tute.</p> <p>Fokotu'u ha Va'a ngaue 'i he Mala'evakapuna 'i Vava'u kefa faingofua'i 'a e tu'uta 'a e kau folau mei tu'apule'anga pehe ki hono toe liliu 'a e ngaahi foomu tu'uta moe mavahe mei Tonga ni.</p> <p>Fakanaunau kakato fo'ou 'a e Va'a Fefolau'aki 'i he Mala'evakapuna Fua'amotu mo Vava'u moe ngaahi komipiuta fo'ou.</p> <p>Toe fakafo'ou mo fakalelei'i 'a e ngaahi fakamatala fakamuimuitaha 'oku malava ke ma'u 'i he</p>	<p>Ke hokohoko pe 'a e teuteu ki hono fakahiki pe 'ave kotoa 'a e ngaahi fakamatala 'a e Va'a Tute mei he sistemi motu'a 'a e CMS ki he sistemi fo'ou 'a e ASYCUDA World.</p> <p>Langa'i hake 'a e ngaahi tu'unga 'oku 'iai 'a e taukei moe 'ilo ngaue 'a e kau ngaue fekau'aki moe founiga ke ngaue'aki 'a e sistemi CMS.</p> <p>Hokohoko pe 'a hono teuteu'i 'a e kau ngaue 'i he 'Iuniti IT ke nau feangai mo hono ngaue'aki 'a e sistemi fo'ou koe ASYCUDA.</p> <p>Tataki 'a e polokalama fakataukei 'o e kau ngaue fakalukufua 'i he Va'a Tute fekau'aki mo hono ngaue'aki 'a e sistemi fo'ou, koe'uh i ken au mateuteu ki hono ngaue'aki 'i he taimi 'e faka'ilonga'i ai hono kamata</p>
--	---	--	--

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

2015/2016

Liliu 'a e ngaahi fakamatala 'oku ha 'I he foomu tu'uta moe foomu mavahe mei Tonga ni ma'a e Va'a Fefolau'aki 'a Tonga.		Uepisaiti 'a e Potungaue pea kakato mo e ngae ki hono toe fakalelei'i 'a e sistemi CMS. Fakahoko 'a e polokalama ke faka'ilo ki he kakai 'oe Fonua 'a e ngaahi ngae 'oku fakahoko 'i he Mala'evakapuna.	ngaue'aki 'i Tonga ni.
---	--	--	------------------------

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016 | 2015/2016

5. FAKAFEHOANAKI 'A E 'ESITIMETI TANAKI 'A E POTUNGAUE MOE NGAUE NA'E MALAVA 'O FAKAHOKO

Na'e fe'unga 'a e taketi ke tanaki ki he ta'u fakapa'anga 2015/2016 mo e \$162 miliona tupu pe a koe kotoa 'a e pa'anga na'e tanaki lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga na'e fe'unga moe pa'anga 'e \$176 miliona tupu. Koe hulu'aki ia 'a e pa'anga 'e \$14 miliona 'a e lahi 'oe pa'anga na'e tanaki pea 'oku ha atu ia 'i he Tepile 'i lalo 'o fakahoa ki he toenga 'o e ngaahi ta'u 'e ua kimu'a atu.

Tepile 1 Pa'anga na'e tanaki 2013/2014 - 2015/2016 (miliona)

	<i>Ta'u</i> <i>Fakapa'anga</i> <i>2013/14</i> (<i>\$m</i>)	<i>Ta'u</i> <i>Fakapa'anga</i> <i>2014/15</i> (<i>\$m</i>)	<i>Ta'u</i> <i>Fakapa'anga</i> <i>2015/16</i> (<i>\$m</i>)
<i>Pa'anga na'e Tanaki</i>	134.05	156.33	176.34
<i>'Esitimet i he tanaki</i>	126.64	136.93	162.22
<i>Hulu/(Holo)</i>	7.41	19.4	14.12

Tepile1 (Pa'anga na'e Tanaki)

	FINANCIAL YEAR 2012/13			FINANCIAL YEAR 2013/14			FINANCIAL YEAR 2014/15			FINANCIAL YEAR 2015/16	
MONTHS	ESTIMATES	GROSS ACTUAL COLLECTION	NET ACTUAL COLLECTION	ESTIMATES	NET ACTUAL COLLECTION	% Increase or decrease	ESTIMATES	NET ACTUAL COLLECTION	% Increase or decrease	ESTIMATES	NET ACTUAL COLLECTION
INCOME TAX	-										
LBD INCOME TAX (Corporate Tax)	8,855,000	14,365,378.31	14,319,882	11,800,000	12,650,293	12 % Dec	11,800,000	12,805,090	1% Inc	13,078,500	14,746,318
SBD INCOME TAX (Corporate Tax)	350,000	1,187,964.23	1,187,964	425,000	1,076,748	9 % Dec	800,000	1,131,527	5% Inc	1,100,000	882,449
PAYE TAX											
Non-Government PAYE	6,100,000	8,190,777.24	8,063,417	6,700,000	7,301,414	9 % Dec	7,200,000	8,052,298	10% Inc	7,745,300	8,542,481
Government PAYE	5,000,000	6,106,764.11	6,081,685	5,800,000	6,280,573	3 % Inc	7,100,000	7,774,457	24% Inc	7,500,000	8,789,264
CONSUMPTION TAX											
Domestic Consumption Tax	7,000,000	12,996,506.79	5,254,193	7,500,000	6,313,006	20 % Inc	7,700,000	6,937,204	10% Inc	8,048,300	10,429,891
Government Consumption Tax	325,000	171,877.03	171,877	325,000	435,712	154 % Inc	400,000	435,468	.1% dec	404,000	990,183
TAX DEBTS COLLECTION											
Income Tax Debts Recovery	1,000,000	566,384.37	566,384	500,000	960,199	70 % In	3,000,000	7,700,042	702% Inc	7,350,900	2,453,466
Consumption Tax Debts Recovery	1,000,000	318,661.11	318,661	700,000	1,594,152	400 % Inc	1,300,000	600,630	63% dec	1,600,000	1,203,567
TOTAL	29,630,000	43,904,313	35,964,064	33,750,000	36,612,098	8% sur	39,300,000	45,436,718	16% sur	46,827,000	48,037,619

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | **2015/2016**
TUTE - LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

	Financial Year 2012/2013		Financial Year 2013/2014			Financial Year 2014/2015			Financial Year 2015/2016	
Revenue Source	Estimate	Net Actual Collections After Refunds	Estimate	Net Actual Collections After Refunds	% Increase or decrease	Estimate	Net Actual Collections After Refunds	% Increase or decrease	Estimate	Net Actual Collections After Refunds
Import Duty Business	13,700,000	14,684,956	15,000,000	14824419.73	1% inc	15,650,000	17351971.42	15%	18,030,000	19,428,461.12
Import Consumption Tax	47,680,335	48,913,876	48,000,000	51734441.5	6% inc	51,686,307	56975909.2	0%	59,097,500	62,093,173.95
Excise Tax	30,389,665	29,014,949	28,700,000	28166388.54	3% dec	28,950,000	35094798.65	20%	36,830,300	44,997,716.38
Customs Processing Fees	300,000	288,457	300,000	312418.9	8% inc	400,000	430929.19	28%	412,000	360,384.70
Wharfage	180,000	194,625	180,000	164790.34	15% dec	180,000	186597.64	12%	185,400	225,625.94
Attendance Fees	480,000	546,772	500,000	536412.14	2% dec	550,000	565070.15	5%	580,000	945,283.57
Bond Rent	100,000	75,130	100,000	39912.2	47% dec	100,000	172895	77%	150,000	116,722
Import Duty Government	100,000	21,680	100,000	99062.25	357% inc	100,000	96430.58	-3%	101,000	133,254.58
Excise Tax Government	10,000	0	10,000	0	0	10,000	0	0	10,000	
Total	92,940,000	93,740,444	92,890,000	95,877,846		97,626,307	110,874,602		115,396,200	128,300,22.24

Tepile 2:

Pa'anga Ngaue ki he ta'u 2013/14 – 2015/16 (miliona)

<i>Ta'u Fakapa'anga</i>	<i>2013/14 (\$m)</i>	<i>2014/15 (\$m)</i>	<i>2015/16 (\$m)</i>
<i>Pa'anga na'e Ngaue'aki</i>	3.95	4.08	3.31
<i>Patiseti</i>	4.05	4.34	3.74

Tepile 3: Fakafehoanaki 'a e lahi fakakatoa 'o e ngaahi koloa na'e hu mai 'I he ta'u fakapa'anga 2013/2014 – 2014/2015

Tepile 3: (CIF)

<i>Ta'u Fakapa'anga</i>	<i>Mahu'inga Fakakatoa (CIF)</i>
<i>FY2013-2014</i>	\$301,551,635
<i>FY2014-2015</i>	\$323,153,708
<i>FY 2015-2016</i>	\$373,671,797

Tepile 4: Fakafehoanaki 'a e lahi 'o e koloa na'e hu mai 'I he ta'u fakapa'anga 2015/2016, 'o fakahoa ki he ngaahi ta'u kuohili, pea 'oku mahino 'a e hiki ma'olunga 'I he lahi 'o e koloa na'e hu mai 'o fakatatau ki he tepile 'i lalo:

Tepile 4 (Lahi 'oe Koloa na'e Hu Mai)

<i>Ta'u Fakapa'anga</i>	<i>Lahi 'oe koloa na'e Hu Mai</i>
<i>FY2013-2014</i>	208234.042 toni
<i>FY2014-2015</i>	225475.805 toni
<i>FY 2015-2016</i>	282947 toni

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

Tepile 5: Ha ai e lahi ‘o e pa’anga na’e totonu ke tanaki pe ‘ikai ke tanaki lolotonga ‘a e ta’u fakapa’anga 2013/2014 – 2015/2016 koe’ahi koe tokoni ‘a e Pule’anga ki he ngaahi Pisini Fakalotofonua.

Tepile 5(Ngaahi Faka’ata)

<i>Ta'u Fakapa'anga</i>	<i>Tute</i>	<i>Tukuhau Ngaue'aki</i>	<i>Tukuhau 'Ekisia</i>	<i>Fakakatoa</i>
FY2013-2014	\$10,708,013.12	\$3,450,096.77	\$12,710,028.43	\$26,868,138.32
FY2014-2015	\$17,820,150.09	\$8,590,857.87	\$11,553,317.93	\$37,964,325.89
FY 2015-2016	\$10,979,969.40	\$21,359,415.70	\$13,301,567.59	\$45,640,952.69

Tepile 6: Ha ai ‘a e lahi ‘oe ngaahi Vakapuna Fakakomesiale moe kau pasese na’e ngaue kiai ‘a e timi ngaue ‘a e Potungaue ‘i he Mala’evakapuna lolotonga ngaahi ta’u fakapa’anga FY 2014/2015 – 2015/2016. ‘Oku ha pe ‘i he tepile, ‘oku ‘iai ‘a e kaka ma’olunga ‘i he tokolah ‘oe kau pasese ‘oku tu’uta ‘i he Mala’evaapuna ‘uma’a ‘a e lahi ‘o e ngaahi vakapuna faka-komesiale.

Tepile 6 (Lahi ‘o e ngaahi Vakapuna & Kau pasese)

<i>Ta'u Fakapa'anga</i>	<i>Lahi 'a e ngaahi vakapuna Fakakomesiale</i>	<i>Tokolah 'o e kau Pasese</i>
FY2014-2015	839	80,610
FY 2015-2016	911	107684

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016

TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

Tepile 7: 'Oku ha 'I he tepile koeni 'a e lahi 'oe ngaahi vaka na'e ngaue kiai 'a e timi 'I tahi, pea 'oku ha pe 'a e hiki lahi 'i he tokolahi 'a e ngaahi 'lote na'a nau 'ahia 'a Tonga ni lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 2015/2016. Ko e toenga 'a e ngaahi fika 'oku 'ikai ha fu'u liliu kiai.

Tepile 7 (Lahi 'o e ngaahi Vaka na'e hu mai)

<i>Ta'u Fakapa'anga</i>	<i>Vaka Fakako mesiale</i>	<i>Vaka Lolo</i>	<i>Vaka Kasa</i>	<i>Vakameili</i>	<i>Vaka Toutai</i>	<i>'Tote</i>
FY2013- 2014	91	26	14	11	17	107
FY2014- 2015	91	29	14	12	9	100
FY2015- 2016	100	31	15	12	9	175

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

6. NGAahi POLE 'OKU FEHANGAHANGAI MO E POTUNGAUE, MOE NGAahi ME'A MALAVA KE UESIA 'A E NGAUE

Tepile 1: Palani ngaue 'a e Potungaue Tanaki Pa'anga Hu Mai, mo e ngaahi me'a malava ke uesia 'a e ngaue moe fakasi'isi'i 'a e ngaahi me'a koia

MALAVA KE UESIA	FAKAMATALA	FOUNGA KE FAKASI'ISI'I 'A E UESIA KOIA
FEITU'U FAKAHOKO NGAUE:		
a) 'Ikai ma'u 'a e ngaahi me'a ngaue totonu mo tekinolosia	Fiema'u ke fakalakalaka ma'u pe 'a e ngaahi feitu'u ngaue/sivi pea pehe ki he tekinolosia he ko e ngaahi tefito'i me'a 'eni ke poupou ki he fakapapau'i 'oku 'ikai uesia 'a e ngaue	Fai ha feinga ki he ngaahi sino tokoni fakatu'apule'anga ke fakapa'anga 'eni
b) Ngaahi uesia fakatu'apule'anga, ngaahi fe'amokaki (crisis) mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula	Ngaahi me'a 'oku hoko 'i tu'apule'anga hange ko e holofa 'a e ekonomika fakamamani lahi,ngaahi maketi hu atu (export) fakatu'apule'anga, ngaahi liliu ki he ngaahi aleapau mo e Kautaha Fefakatau'aki 'a Mamani (WTO)	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Ngaahi founa ke fale'i 'a e kau ma'u mafia ki he uesia ki he ekonomika mo e kau totongi tukuhau kapau 'e 'i ai ha fa'ahinga palopplema pe vaivai 'i he tu'unga fakapolitikale ➤ Ngaahi founa ki he fakamalohi'i 'o e 'ekonimoika 'o e Fonua ➤ Tu'uma'u mo tu'uloa 'a e ngaahi tefito'i elia fakaekonomika lalahi ➤ Ngaahi polokalama ki he fetu'utaki mo e ngaahi ako fakataukei

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

c) Ngaue 'a e Pule'anga fakalukufua ke fengaue'aki 'a e ngaahi Potungaue	Lahi ange 'a e ngaue movetevete 'i he loto'i pule'anga koeuhi ko e fepakipaki 'a e ngaahi taumu'a, si'i 'a e fetu'utaki 'i he ngaahi potungaue tefito, si'i 'a e mahino pea iku ai 'o hoko 'a e 'ikai leva'i lelei 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Fiema'u ke fakamalohi'i 'a e ngaue fakataha 'a e ngaahi tefito'i Potungaue ➤ Ngaue'aki 'a e Fakataha'anga 'a e kau CEO ke solova ai 'a e ngaahi palopalema ➤ Fakapapau'i 'oku fengaue'aki lelei 'a e kotoa 'o e ngaahi levolo 'i he Pule'anga mei he kau taki ki he ngaahi levolo 'i lalo
--	--	---

Ngaahi fiema'u fakaloto'i potungaue:

a) Ngaahi liliu ki he pa'anga ngaue	Fakasi'i ta'e'uhinga 'a e pa'anga ngaue, ta'emalava 'a e Pule'anga mo e kau sino tokoni ke fakapa'anga 'a e fiema'u	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Fakahoko 'o e patiseti mo e ngaahi founiga k hono pule'i 'o e patiseti ➤ Fakamahu'inga 'o e ngaahi ola mo e ngaahi ngaue ke 'ave 'a e pa'anga mei he ngaahi ngaue 'ikai fu'u mahu'inga ki he ngaahi ngaue 'oku mahu'inga ange
b) Tokosi'i fakakaungaue	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 'Ikai malava 'a e Potungaue ke ma'u mai ha kau ngaue lelei pea pehe foki ki hono tauhi 'a e kau ngaue lelei ke malava ke ma'u ai 'a e ngaahi ola na'e fiema'u: ➤ 'Ikai ke 'i ai ha ngaahi founiga ngaue ki he 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Ke 'i ai ha Palani Ngaue (Corporate Plan) 'oku lelei ange hono fa'u, fakahoko mo hono vakai'i foki ➤ Fakamalohi'i 'a e fengaue'aki mo e PSC 'i he fakangaue'i mai 'a e kau ngaue 'oku fiema'u ➤ Fiema'u ha founiga ngaue ke fakalelei'i'aki

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

	<p>pa'anga 'oku fiema'u pea pehe ki he ngaahi founiga ke ma'u ai 'o tuai ai mo ta'ofi ai 'a e malava ke ma'u 'a e ngaahi pa'anga ko 'eni; lahi 'a e nofo 'a e kau ngaue koe'ahi ko e hiki ki he ngaahi Fonua muli, 'ikai fiemalie 'i he ngaue pea pehe ki he ngaahi fe'unu'aki ki he ngaahi ngaue'aki kehe mei he Potungaue</p>	<p>'a e fakalakalaka 'a e kau ngaue ke 'iai ha ngaahi faka'ai'ai ki he ngaue lelei moe ngaahi founiga ke ta'ofi 'a e hiki atu 'a e kau ngaue pea mo 'iai ha ngaahi faingamalie ke hiki hake 'a e lakanga 'o e kau ngaue.</p>
c) Liliu 'I he tu'unga faka-Taki	<p>'Ikai ke 'i ai pe ko e liliu 'a e tokanga 'a e taki ki he fakahoko 'a e ngaahi ngaue ke ma'u 'a e ngaahi ola na'e faka'amu ki ai koe'ahi ko e ngaahi liliu 'i he tu'unga fakataki</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Faka'ai'ai 'a e fakamalohi'i 'a e timi pule 'oku malohi pea pehe ki he kau ngaue tokoni koe'ahi ke fakasi'isi'i 'a e uesia 'o e ngaue 'i he taimi 'oku liliu ai 'a e tu'unga fakataki ➤ Fakahoko ha ngaahi pepa mo e fakataha maau mo mahino mo e CEO pea pehe ki he Minisita 'o e Potungaue fekau'aki mo e Palani Ngaue pea pehe foki ki he ngaahi lakanga mo e mahu'inga 'o e ngaahi lakanga ko ia
d) Palani Ngaue fakalukufua 'a e Pule'anga	<p>Kapau 'oku 'ikai ke sai 'a e ngaahi palani ngaue 'e malava ke hoko ai ha ngaahi tu'utu'uni ngaue taimi loloa</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Fa'u ha founiga ke fa'u ai 'a e palangi ngaue 'a ia 'e ngaue kotoa ki ai 'a e Pule'anga pea nau

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

	<p>'oku 'ikai ke sai pea iku ai ki he ngaahi ola 'oku 'ikai fiema'u ki 'e he Potungaue Pa'anga pea pehe ki he kakai 'o e fonua</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ ongo'i 'oku nau kau ki ai Fiema'u ke mahino 'a e ngaahi ola 'oku fiema'u ke a'usia pea ke fakakakato 'e he ngaahi ola ko 'eni 'a e fiema'u 'a e TSDF, ngaahi palani fakasekitoa, ngaahi palanga ngaue fakata'u, ngaahi palani ki he patiseti mo e ngaahi fakamatala 'o e ngaahi lakanga (JD)
e) 'Ikai tokangaekina lelei 'a hono fakatauke'i 'a e kau ngaue 'uma'a hono 'ohake 'a e ni'ihi 'o e kau ngaue ki ha tu'unga 'oku ma'olunga ange	<p>Si'isi'I 'a e taukei ngaue moe ngaahi founiga ke fakalakalaka 'a e kau ngaue</p> <ul style="list-style-type: none"> - Koe fatongia 'o e Va'a Tute 'I he ngaahi 'aho ni kuo toe fakalahi mai ki he ngaahi 'elia 'oku nau tokangaekina pea 'oku lahi 'enau fehangahangai moe palopalema 'o e si'isi'I pe nounou fakame'angaue. <p>Si'isi'I 'a e ngaahi me'a ngaue ki hono sivi 'a e ngaahi ngaue 'i he Kau'afonua</p> <ul style="list-style-type: none"> - Fiema'u 'a e ngaahi me'angae fakatekinolosia ke tokoni ki hono sivi'i ke maaupea malu 'a e kau'afonua. <p>Tokosi'I 'a e kau ngaue – Tefito'I pole eni 'oku</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Palani ngaue fakalakalaka 'a e Potungaue fakataumu'a ke faka'ai'ai mo hakeaki'i 'a e kau ngaue mo 'enau fua fatongia, koe ngaahi tu'utu'uni ngaue fekau'aki moe kau ngaue, 'uma'a hono foaki ha ngaahi lakanga ma'olunga ki he kau ngaue ka 'e makatu'unga 'I he ola lelei 'a e fua fatongia. ➤ Fiema'u ke fakalele pe ha ngaahi polokalama ako 'I loto 'I he Potungaue ma'a e toenga 'o e kau ngaue ➤ Fekumi ki ha ngaahi tokoni fakapa'anga ke fakatau mai 'a e ngaahi me'angae 'e tokoni ki hono fakavave'i 'o e ngaahi ngaue ki hono sivi'i 'a e kau'afonua. ➤ Kole ke toe fakalahi 'a e Patiseti 'oku vahe'i ki he Potungaue koe'uhki he

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016
TUTE – LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

	<p>fehangahangai mo e Va'a Tute, koe'ahi koe feinga ke tokangaekina 'a e ngaahi koloa 'i he kau'afonua</p> <p>Sisitemi 'a e Va'a Tute 'oku tokanga'i ai 'a e ngaahi fakamatala ngaue, 'a ia 'oku fakataputapui pe 'I he sisitemi lolotonga 'a e ngaahi 'elia kehekehe 'e malava ke fakakakato ai 'a e ngaahi makatu'unga kae malava ke fakafaingofua'i 'a e fefakatau'aki.</p> <p>Si'isi'i 'a e Feitu'u ke ngaue'aki ki he ngaue 'I he 'ofisi –</p> <p>Ko e tu'unga 'oku 'I ai 'a e 'ofisi 'a e Va'a Tute 'oku 'ikai taau pea totonus ke ngaue'aki ia 'e he Va'a Tute koe'ahi koe taumu'a 'o e ngaue pea 'I he taimi 'oku feinga ke fusia'u 'a e ngaahi lao ki he tauhi ke malu 'a e kau'afonua 'a Tonga.</p>	<p>fakangaue'i ha kau ngaue fo'ou.</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Kole 'e he Va'a Tute ha pa'anga ke fakatau'aki 'a e sistemi fakamamanilahi ki hono tauhi 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki moe Tute pe 'oku 'iloa koe ASYCUDA ➤ 'Omai 'a e konga 'api totonus 'oku fiema'u ke langa ai 'a e 'ofisi 'oe Va'a ki he Tute koe'ahi koe natula 'o e ngaahi ngaue 'oku fakahoko
f) Ngaahi levolo 'oku 'iai 'a e tu'utu'uni ngaue ki he tukuhau 'uma'a 'a e tu'unga 'oku 'iai hono fakamalohia 'a e kau totongi tukuhau 'oku fu'u ma'ulalo 'a e tu'unga koeni.	<p>Ko e tokolahi taha 'a e kakai 'o e fonua tautefito ki he kau kasitoma 'a e Potungaue 'oku 'ikai ken au 'ilo lahi ki he ngaahi lao moe tu'utu'uni ngaue 'oku ne pule'i 'a e ngaahi ngaue 'a e Potungaue ki he tanaki tukuhau moe pa'anga hu mai.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Ke toe fakaloloto 'a e 'ilo moe taukei 'a e kau tootngi tukuhau pea fiema'u ke fakahoko 'a e ngaahi polokalama fakauike fekau'aki moe faka'ilo ki he kakai 'a e ngaahi tukuhau kehekehe 'oku hilifaki ➤ Fakahoko ha polokalama felafoaki 'I he letio ke ma'u 'a e le'o 'oe kakai

POTUNGAUE TANAKI PA'ANGA HU MAI MOE | 2015/2016

TUTE - LIPOOTI FAKATA'U 2015/2016

		<p>➤ Fakatotolo'i 'a e ngaahi faingamalie ke fakahoko hono faka'ilonga'i 'a e Uike pe koe 'Aho 'oe Tukuhau 'I Sune 'oe 2016.</p>
--	--	--

6. FAKAMA'OPO'OPO

'Oku hokohoko pe 'a e ngaue mateaki 'a e Potungaue Tanaki Pa'anga Hu Mai moe Tute 'i he feinga ke tulitulifua ki he'ene tokoni ki he tupu faka'ekonomika 'a Tonga, 'o fakafou eni 'i hono teke 'a e 'inivesi fakavaha'apule'anga, langa'i hake 'a e 'atakai 'oku mo'uilelei pea longomo'ui koe'uh i koe ngaahi pisinisi 'uma'a 'a e fakahoko 'a e ngaahi fale'i ke 'inasi ai 'a e kakai fekau'aki mo ha fa'ahinga kaveinga ki he tukuhau. 'Oku 'iai moe faka'amu ke fakahoko ha ngaue ke malava 'o tala 'a e ni'ihi 'oku 'ikai ke nau faipau ki he lao pe koe tu'utu'uni ke totongi 'a e tukuhau.

'E malava 'o fakakakato 'a e fatongia koia, 'o kapau 'e kei hook lelei pe hono fataki 'a e fatongia koe'uh i ke fakapapau'i 'oku tu'uloa 'a e ngaahi palani fakalakalaka, pea 'e fai 'a e tokanga makehe ki hono hakeaki'i 'a e ngaahi polokalama ke fakamalohia 'a e talangofua 'a e kakai ki he ngaahi tu'utu'uni moe lao'a e Potungaue. 'Oku kau kiai 'a e mahu'inga ke nau totongi 'a e tukuhau 'i he taimi 'oku tu'utu'uni ai 'a e lao ke nau totongi 'a e ngaahi tukuhau koeni.

Neongo 'oku si'isi'i pe 'a ae ngaahi me'angaue 'oku malava 'e he ivi faka-pa'anga 'a e Potungaue 'o kumi mai ke ngaue'aki 'e he kau ngaue, 'oku kei fakatokanga'i pe 'e he Potungaue 'a e mahu'inga ke malava 'o tala 'a e ngaahi pole koeni 'e ala uesia 'a e ngaue, pea fokotu'u hono solova'anga. 'Oku makatu'unga hen i 'a hono solova 'a e ngaahi pole 'oku fehangahangai moe Potungaue kae kei hilio maipe 'I he fatongia mafatukituki koeni 'a e teke 'a e kau kasitoma ke totongi 'a e tukuhau 'i he taimi totonu. 'Oku toe fakataumu'a 'a e fiema'u koeni ke malava 'o tala 'a e kakai 'oku 'ikai ke nau talangofua ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue 'a e Potungaue koe'uh i ko e fakaivia mo fakamalohia 'a e ngaahi ngaue 'a e Va'a 'oku tokangaekina 'a e Fakamalohi'i'a e totongi tukuhau.

'Oku tukupa 'a e Potungaue ke fakalelei'i 'ene ngaahi tu'utu'uni ngaue koe'uh i ke fakahoko atu ki he kakai 'a e ngaahi fale'i totonu mo taau 'i ha fa'ahinga taimi pe 'oku fiema'u ai. 'Oku mahu'inga'ia 'a e Potungaue ke fusia'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ngaue koeni ke fakamalohia ai 'a e ngaahi fatongia 'a e Potungaue ki he taki lelei, mahu'inga ke falala'anga mo taliui kakato ki he kakai 'oe fonua.

'Oku lahi 'a e ngaahi faingamalie lahi moe ivi ngaue 'a e Potungaue 'o tautefito pe ki he taimi 'oku malava ai ke tanaki 'a e pa'anga hu mai mei he tukuhau moe tute, koe fiema'u pe 'a e ngaue ouuongataha mo e fetokoni'aki 'a e ngaahi Va'a kotoa.

'Oku tukupa 'a e Potungaue Tanaki Pa'anga Hu Mai moe Tute, 'e malava pe 'a e Potungaue 'o maa'usia 'a e taketi 'oe ta'u ni ke tanaki 'a e pa'anga fakakatoa 'e \$180 miliona ma'a e Pule'anga 'o Tonga.